

प्रकरण पहिले

प्रस्तावना

- विषयनिवडीमागील भूमिका

■ प्रास्ताविक/विषयनिवडीमागील भूमिका

“पानिपत” या पहिल्याच कादंबरीने मराठी साहित्य जगतात कौतुकाचा विषय ठरलेले आणि अफाट लोकप्रियता मिळविणारे कादंबरीकार विश्वास पाटील यांच्या नावावर आज पाच कादंबऱ्या आणि अनेक पुरस्कार आहेत. त्यांच्या बोटार मोजण्या इतपतच कादंबऱ्या प्रकाशित झाल्या असल्या तरी बहुतेक सर्व कादंबऱ्यांचे हिंदी, इंग्रजी, कन्नड, तेलगु, गुजराती अशा अन्य भाषात अनुवाद झाले आहेत. त्या-त्या भाषेत अनुवादित कादंबऱ्यांनी लोकप्रियतेचा कळस गाठला आहे. त्यातील “पानिपत” या कादंबरीवर त्यांनीच लिहिलेल्या “रणांगण” या नाटकाचा व कादंबरीचा प्रस्तुत प्रबंधिकेत तौलनिक अभ्यास केला आहे. प्रबंधिकेची मांडणी एकूण सात प्रकरणात केली आहे. पहिल्या प्रकरणात प्रस्तावना व विषयनिवडीमागील भूमिका विषद केली आहे. दुसऱ्या प्रकरणात विश्वास पाटील यांची व्यक्तिगत व वाङ्मयीन जडण घडण कशी झाली याचा आलेख मांडला आहे. तिसऱ्या प्रकरणात पानिपतच्या युद्धाचे स्वरूप कारणे व दुष्परिणाम यावर सविस्तर चर्चा केली आहे. चौथ्या प्रकरणात “पानिपत” कादंबरी विषयीची वाङ्मयीन चर्चा आहे तर पाचव्या प्रकरणात “रणांगण” नाटकाविषयी सविस्तर चर्चा आली आहे. सहाव्या प्रकरणात कादंबरी आणि नाटक यांचा तुलनात्मक अभ्यास केला आहे. सातव्या प्रकरणात वरील प्रकरणांत केलेल्या चर्चेचा ऊहापोह आला आहे. प्रबंधाच्या शेवटी विश्वास पाटील यांची मुलाखत व परिशिष्टामध्ये प्रबंधाला उपयुक्त अशा साहित्याची नोंद केलेली आहे.

विश्वास पाटील हे कथा, कादंबरी आणि नाटक या तीनही क्षेत्रात मोजकेच परंतु वैविध्यपूर्ण लिखाण करून सुप्रतिष्ठित झालेले साहित्यिक आहे. त्यांच्या प्रत्येक कादंबरीने वाचकांचे व समीक्षकांचे लक्ष वेधून घेतले आहे. “पांगिरा” लिहून त्यांनी बदलणाऱ्या खेड्याचे भेसूर वास्तव प्रकट केले. कमालीचे हताश, असाहाय्य आणि निराश झालेल्या धरणग्रस्तांच्या व्यथा आणि वेदना “झाडाझडती”च्या रूपाने वाचकांसमोर मांडल्या. “महानायक” च्या निमित्ताने सुभाषबाबू सारख्या महान परंतु उपेक्षित व्यक्तिमत्त्वाचा त्यांनी अथक परिश्रमाने शोध घेतला. हट्टी, अहंकारी, मराठी राज्याच्या नाशास कारणीभूत

असणारा म्हणूनच भाऊसाहेबाची प्रतिमा तत्कालीन समाजात निर्माण झाली होती. मात्र पाटील यांनी “पानिपत” कादंबरी लिहून भाऊसाहेबांच्या कर्तृत्वसंपन्न व्यक्तिमत्त्वाचा विशाल जीवनपट उलगडून दाखवून महाकाव्यसदृश कलाकृतीची निर्मिती साधण्याचा प्रयत्न केला. हा पाटील यांच्या लेखनाचा वेगळा विशेष मानावा लागेल.

“पानिपत” कादंबरी लिहून विश्वास पाटील यांनी घटनाप्रधान कादंबरीला प्रतिष्ठा मिळवून दिली. हरिभाऊ आपटे यांच्यापासून सुरुवात झालेल्या ऐतिहासिक कादंबरीला रणजित देसाई, शिवाजी सावंत, ना.स. इनामदार इत्यादि लेखकांनी समृद्धी आणली. ऐतिहासिक कादंबरी प्रवाहातील विश्वास पाटील यांचा वाटा मोठा आहे. त्यांच्या “पानिपत” कादंबरीने अफाट लोकप्रियता मिळविली. कादंबरीच्या आजअखेर १५ आवृत्त्या प्रकाशित झाल्या आहेत. मराठी साहित्यात लोकप्रियतेचा कळस गाठणाऱ्या या कादंबरीचे हिंदी, पंजाबी अनुवाद होऊन लोकप्रियतेचा उच्चांक गाठला आहे. “पानिपत” वाचकांसमोर आली आणि पानिपत म्हणजे मराठ्यांचा पराभव, नामुष्की, मुखपणा इत्यादि गोष्टींना बगल मिळाली. पाटील यांची पानिपत हे मराठ्यांना पुण्यपथ आहे हेच दाखवून देण्याचा प्रयत्न केला आहे. मराठ्यांच्या चांगल्या गुणांची पारख करताना दुर्गुणावर विस्तृत लिखाण करून कादंबरीचा समतोल साधण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला आहे.

“पानिपत” कादंबरीला लोकप्रियता मिळाल्यानंतर तब्बल १० वर्षांच्या प्रदीर्घ कालखंडानंतर कादंबरीवर लिहिलेले “रणांगण” हे नाटक प्रेक्षकांसमोर आणलं. नाटकाचा अवघड विषय, चार महिने चाललेल्या दिवसरात्री तालमी. नाटकाचं संगीत, खास मणिपूरहून आणलेल्या गुरुने मार्शल आर्टद्वारे दिलेलं तलवार प्रशिक्षण. गांधी चित्रपटाच्या ऑस्कर विजेत्या भानू अथय्या यांचं कॉश्चुम डिझायनिंग (वेशभूषा), १०-१२ लाखांचं प्रचंड बजेट, इथपासून थेट पानिपतच्या रणांगणावर १० डिसेंबर १९९८ ला झालेला नाटकाचा मुहूर्त. ३ जून १९९९ चा अमेरिकेतील अमृतमहोत्सवी प्रयोग, यामुळे हे नाटक फारच चर्चेत राहिलं. २८० पर्यंत प्रयोग होईपर्यंत हे नाटक रंगभूमीवर होते. नाटकांत काही कलाकारांची बदली करून

पुन्हा ते रंगभूमीवर आणण्याचे प्रयत्न सुरु आहेत. कादंबरी ज्या प्रमाणे अन्य भाषांत रूपांतरित होऊन लोकप्रिय झाली तशी नाटकानेही अल्पावधीत मजल मारली असून उर्दू व कन्नड भाषेत भाषांतरे झाली आहेत.

पानिपत वरील नाटक व कादंबरी म्हणजे केवळ युद्धप्रसंग नसून मराठी माणसाच्या यशा-पयशाचे विस्तृत विवेचन आहे. दोन्ही कलाकृतीतून मराठी माणसाच्या स्वभाव व गुणदोषावर प्रकाश टाकण्याचेच काम केले आहे. एकमेकांमधील ईर्ष्या, द्वेष, समज-गैरसमज, अंतस्थ खलबते, गृहकलह, मराठी स्त्रियांची वृत्तवैकल्ये, देवधर्माची कल्पना व युद्धभूमीवरील प्रसंगाची नाट्यमय खुलावट यामुळे प्रत्यक्ष पानिपतचे युद्ध रंगमंचावर उभं राहतं. त्यामुळे 'रणांगण' विषयी आकर्षण राहतं.

पानिपतचे युद्ध म्हणजे मराठी माणसाच्या जीवनातील सर्वात मोठी रक्तरंजित घटना आहे. ही घटना अतिशय क्लेशकारक आहे. युद्धानंतरची अमानवी कत्तल म्हणजे मानवी स्वभावाचा अत्यंत विकृत असा पुरावा म्हणून त्याकडे पाहता येईल. शांतता, दया, माणुसकी या शब्दांना कसलाही अर्थ राहू नये असे परकीय शत्रूचे वर्तन होते. युद्धातील पराजयामुळे संपूर्ण देशाचेच चित्र पालटले. अशा पानिपत युद्धाविषयी अनेक साहित्यिकांना, अभ्यासकांना आकर्षण राहिले त्यापैकी मी एक.

पानिपत युद्धात अनेक प्रसंग असे घडून आले आहेत की, त्यास महायुद्धाचे स्वरूप प्राप्त झाले आहे. सदाशिवभाऊ, जनकोजी शिंदे, इब्राहिमखान गारदी, दत्ताजी शिंदे इत्यादी मराठा वीरांचा करुण अंत आणि युद्धानंतर घडलेला प्रचंड संहार इत्यादिमुळे मराठ्यांच्या मनातून या युद्धाचे विस्मरण कधीही होणार नाही. असा हा प्रचंड संहार का झाला? त्यांची कारणे काय आहेत? संहारास जबाबदार कोण? या प्रश्नांची चर्चा आज अखेर सुरु आहे. युद्धाला २४० वर्षे होऊन गेली तरी पराजयाच्या कारणांचा तपास व युद्ध प्रसंगातील व्यक्तींच्या व्यक्तिमत्त्वाचा शोध वेगवेगळ्या लेखक, संशोधकांकडून आजही सुरु आहे.

१७ व्या शतकात घडलेल्या घटनेवर २० व्या शतकाच्या उत्तरार्धात नाटक लिहलं जातं आणि नाटकाचे २८० प्रयोग होतात. म्हणजे तत्कालीन संदर्भ या नाटकांत सापडतात हे उघडच आहे. नाटकाचे

निर्माते मोहन वाघ नाटकाविषयी म्हणतात की, "हे नाटक करताना पानिपत म्हणजे पराभव, फजिती असं जे म्हटलं जातं ते खोटं आहे. हे आम्हाला दाखवायचं होतं. मराठ्यांची नामुष्की पूर्ण धुऊन काढायची होती. ते काही प्रमाणात साधलं. भरपूर अभ्यास करून एका अवघड विषयांवर आम्ही मनापासून नाटक तयार केलं."^१ नाटकाचं वेगळेपण म्हणजे २४० वर्षापूर्वी घडलेल्या इतिहासातील कधीही रंगभूमीवर उतरले नसलेले विलक्षण व रहस्यमय कारस्थान "रणांगण" मध्ये दृष्टीस पडते. नाटककाराला कादंबरीपेक्षा नाटकांत काहीतरी वेगळे सांगावयाचे आहे आणि हे वेगळे सांगण्यामध्येच नाटक या कलाकृतीचे वेगळे मूल्य आहे. एकदा कादंबरी या वाङ्मय प्रकारातून व्यक्त झालेला आशय दुसऱ्यांदा नाटक या वाङ्मयप्रकारातून व्यक्त करण्याची लेखकाला गरज का भासावी? ही गरज अपरिहार्य होती का? नाट्य रूपांतरातून लेखकाने काय साध्य केले व काय गमावले? या प्रश्नांची उत्तरे शोधण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत प्रबंधिकेत केला आहे.

नाटक पूर्वदृश्य (फ्लॅशबॅक) पद्धतीने लिहल्याने नाटकाची रहस्यमयता व गुढता वाढली आहे. हिंदू-मुसलमान यांच्या छवणीतील प्रसंग आलटून पालटून मांडले आहेत. कधी मराठ्यांची फत्ते व्हावी तर कधी मुसलमानांनी मुसांडी मारावी. या ऊनसावलीच्या खेळामुळे नाटकाची रंगत वाढली आहे. दिग्दर्शक वामन केंद्रे व निर्माते नेपथ्यकार मोहन वाघ या आघाडीच्या लोकांच्या साहय्याने केलेली "रणांगण"ची निर्मिती म्हणजे नाट्यक्षेत्रातील ऐतिहासिक व महत्त्वाची नाविण्यपूर्ण कामगिरी आहे.

आपले पूर्वज कोण? त्यांच्या कार्य व कर्तृत्वाविषयी स्वाभाविक आकर्षण राहतेच. याच जाणिवेतून ऐतिहासिक कथा, कादंबऱ्या व नाटके लिहिली जातात. "पानिपत" कादंबरीचे आकर्षण वाटण्याचे प्रमुख कारण म्हणजे - दत्ताजी शिंदे यांच्यावरील "अपेश मरणाहुन ओखटे" हा धडा होय. १९९१ ला १०वीच्या वर्गात असताना हा धडा अभ्यासला. तेंव्हाच पानिपतच्या युद्धाचे बीज मनात नकळत पेरले गेले. पुढे बी.ए.ला भाऊसाहेबांच्या बखरीचा युद्धावरील काही भाग अभ्यासाला होता. त्यातील युद्धाचे वर्णन, त्याचे स्वरूप व युद्धानंतरची मराठ्यांची दयनीय अवस्था वाचून खूपच अस्वस्थता वाटली. एवढ्या मोठ्या

संहारास भाऊसाहेबच दोषी होते. असा माझा गैरसमज त्यावेळी तरी झाला होता. पुढे याच वर्षी "पानिपत" कादंबरी वाचनात आली आणि त्यातील ज्या व्यक्तिरेखांच्या जीवनाविषयी कुतूहल होते त्यांचा जीवनपट माझ्यासमोर उभा राहिला. यातील दत्ताजी शिंदे, भाऊसाहेब, इब्राहिमखान, जनकोजी शिंदे व नजीबखान इत्यादि व्यक्तिरेखा मनात कायम घर करून राहिल्या. पुढे एम.ए. झाल्यावर "पानिपत" वरील "रणांगण" हे नाटक वाचनात आलं. मुळात "पानिपत" कादंबरीवर नाटक झाले कसे? हा कुतूहलाचा विषय होता. मात्र नाटकाने अनेक प्रश्न जन्माला घातले. ते म्हणजे कादंबरीतील व्यक्तिरेखा नाटकात अवतरल्या आहेत. मुळात कादंबरी रूपानं सविस्तर आशय मांडल्यावर सुद्धा नाटक रूपानं पुन्हा प्रेक्षकांसमोर तोच विषय का आणावा लागला? ही एक जाणीव या विषयाकडे वळण्याची होती.

५२० पृष्ठांच्या कादंबरीतून ९० पृष्ठांचं नाटक विश्वास पाटील यानी नव्या अज्ञात घटनांसह बाजूला काढलं आणि ते यशस्वी करून दाखविलं. पाटील यांची एकही कादंबरी वाचकप्रिय नाही असे नाही. त्यांचं कोणतंही साहित्य फोल ठरलेलं नाही. ही खरी गौरवाची व सन्मानाची बाब असल्याने अशा लेखकाच्या साहित्याकडे वळावे हा हेतु मनात घर करून होताच. म्हणूनच प्रबंधरूपाने पाटील यांच्या साहित्याचा अभ्यास करण्याची निकड मला तीव्रतेने भासली. ती प्रत्यक्षात उतरविण्यासाठी माझे मार्गदर्शक प्रा. वसंत कुबेर यांचे साह्य मला मिळाले आणि मी या विषयाकडे वळलो.

■ तळटीपा

१) हर्षदा वेदपाठक

'रणांगण'चं पानिपत का झालं?

मालिकांच्या चक्रव्यूहात मराठी नाटकं!

साप्ताहिक सकाळ

२८ जुलै २००१

पृ.७